

TAMÁS DÉNES

A MEGVALÓSULT UTÓPIÁK FÖLDJÉN

„A jövő másként, mint abszolút veszély formájában, nem tud felsejleni.”

JACQUES DERRIDA

„Az ember viszont még mindig analóg.”

DOUGLAS RUSHKOFF

Kezdjem egy személyes vallomással. Már jó néhány éve azt érzem, ahogy számolódnak felfele az évek, egyre inkább a jövőben élek. 2019 – hol lehet más-hol ez az évszám, mint a jövőben. De ott volt 2018, 2017, 2016 is. Legalábbis gyerekkorom kedvenc science-fiction regényeinek tapasztalata felől. Egy ideje mintha azoknak a világában élnék. Az új „2001: Űrodüsszeia” már nem a végtelen univerzumon, hanem a kézzes évek egymásra következő, felfele számolódó évein keresztül halad. Lehet, ebben az érzésben benne van az ezredváltás különös tapasztalata is. Egy ideje egészen más számkeretben tartózkodunk, mint amihez sokáig hozzá voltunk szokva. Ezekkel az évszámokkal pedig valóban leginkább a jövőt hol félelmetesen, különösen, hol kalandosan felrajzoló tudományos-fantasztikus könyvekben találkozhattunk. De nem csak az évszámkeret változott meg. A történelmi felgyorsulás löketei mintha többszörösen tördelték volna fel az eddigi életidőnket. Ezért választja el egymástól bennem éles cezúra a nyolcvankilenc előtti szürke, befagyott korszakot a kilencvenes évek még mindig zárt, de már éledező, vibráló, kaotikus időszakától. A kézzes éveket az internet, a mobiltelefonok megjelenése tette sajátossá, hiszen a hozzájuk kapcsolódó lehetőségek szélesre tárták a világ kapuit, amitől gazdagabbá, tágasabbá, bebarangolhatóvá vált minden, ami körülvelt. Ah-

...azért fogatkoztak meg mára az utópiák, mert már beléptünk az utópiák, a nem-helyek világába.

hoz, hogy a közelmúltban még egyet kattanjon a történelem fogaskereke, talán éppen a Facebook, az okostelefonok megjelenése környékén. Ettől pedig, vagy lehet, ezzel párhuzamosan, valahogyan túl sok lett mindenből, mintha egyfajta felgyűrődés következett volna be az időben, amitől elkezdtek egybeérni, egymásra rakódni a különböző időrétegek meg a világszeletek befoghatatlan sokaságai, mintha minden, ami most történik, de az is, ami valamikor megtörtént, sőt csak ezután fog megtörténni, egyszóval minden megfogant tanítás, gondolat, vélemény, hagyomány, látvány, gyógy mód, kacat, érték és értéktelenség, elszabadulva eredetének lokuszától, arra kezdett volna törekedni, hogy egyetlen, korlátlan interfészen jelenhessen meg, hogy megpróbáljon egyszerre jelen lenni.

Ennyit a személyes tapasztalatról. Hogy ne tűnjön túlságosan önkényesnek, mindenképpen ki kell bontani, majd értelmezni kell. Különben is nem egy magányos és különbejáratú tapasztalatról van szó. Jól látszik, az utolsó két váltást nem valamilyen politikai keretrendszerhez, hanem a különböző technológiai eszközök megjelenéséhez és gyors elterjedéséhez kötöm. Ezen az eszközökön pedig mindannyian osztozunk. És azt sem lehet mondani, hogy csak egy regionális tapasztalatról van szó. Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa (és még lehetne nyitni a kört) történelem- és időtapasztalata sokáig más ciklikusságot követett, de mostanra, úgy gondolom, teljesen egybeért. Legalábbis ott, ahol a virtualításban, a digitalizációban, az információgyűjtésben, az információfelhasználás és a kommunikáció különböző módzataiban osztozkodunk. Ezen az új kontinensen, ahová mindannyian megérkezünk, ahogy bekapcsoljuk a számítógépünket, és elkezdjük nézegetni a Facebook-bejegyzéseink alá az éjszaka felgyülemlett lájkokat, amikor rezegni kezd a mobiltelefonunk a zsebünkben egy jóízű beszélgetés közben, vagy amikor internetes kutakodásaink során, ahhoz képest, ahová el szerettünk volna jutni, egészen máshol találjuk magunkat.

A megvalósult utópiák földjéről beszélek.

Sok irányból rá lehet startolni erre a világra, ahogyan sokan meg is teszik, különböző szempontokat, megközelítésmódokat dolgozva ki. Amióta szélesre nyíltak a virtualítás kapui, és a mindennapi világunkból egyre több minden áramlott be az így megnyíló különleges területre, hogy ott valamilyen új, eddig még nem látott alakban mutakozzon meg, azóta folyamatosan hagyományos fogalmaink teherbíró képességének korlátaival szembesülünk. Virtuális térről, időről beszélünk, virtuális közösségekről, tárgyiságokról, és még lehetne sorolni a kifejezéseket, pedig érezzük, ez már nem ugyanaz a tér, idő, közösség, tárgyiság, amihez eddig hozzá voltunk szokva. Mintha arra lennének kényszerítve, hogy újra elvégezzük régi filozófiai analíziseinket, csak most már egy egészen más feltételrendszer közepette. Egy ilyen analízis lehetőségét hordozza az „utópia”, az „utópikus” kifejezés is. Ez a kifejezés is abba az alapvető szótárba tartozik, amelynek segítségével meg szoktuk adni egy korszak alapvető jellemzőit. Ahogy a többi kifejezés esetében is, itt sem egy könnyen megfogható és elhelyezhető terminussal van dolgunk. Mégis ki kell bontani azt, hiszen a kifejezés elemzése nélkül – legyen az még oly felületes és felgyorsított, mint amire a következőkben teszek kísérletet – nem lehet beszélni megvalósult utópiáról.

Egy korszak utópikus karakterét a jelentől való distanciálódás igényének meglétével lehet igazolni. Az utópikus gondolkodásban ugyanis a leértékelt

jelennel a fel- vagy túlértékelt jövő állítódik szembe, amely majd a megoldást fogja szolgáltatni a jelen krízisére. Karl Mannheim egyenesen lét-transzcendens elképzelésnek nevezi az utópiát (az *Ideológia és utópia* címet viselő alpművében, Kossuth Kiadó, Bp., 1971), amivel az utópia megvalósíthatatlanságát emeli ki, hiszen ami transzcendens, azt nem lehet a valóságba belefoglalni. Tulajdonképpen a modernitás alapkarakteréről van itt szó, amelynek keretén belül a keresztény világgép apokaliptikus jellege egy szekuláris összefüggésbe fordítódott át, abban folytatódott. Ezen az összefüggésen belül a történelmi idő mint lineáris, fejlődéscentrikus és a beteljesülés felé haladó mozgás határozódik meg. A történelem kaotikus mozgásába az utópia linearitást és irányultságot vezet be. Ez a megközelítés az európai kontinensen a felvilágosodás korszakától vált dominánssá, amely egyértelműen a jelennel és az ahhoz kapcsolódó múlttal szemben határozta meg magát, egy emancipatorikus projektre hivatkozva. Ez a projekt, a modernség „utópikus energiákra” épülő meghatározása, sokáig éltető magját képezte az európai történelemnek, egészen a huszadik század közepéig, amikorra kiderült, hogy az ész álma nemcsak az egyetemes jólétet, az egyenlőséget hozza el, hanem biza szörnyeket is szül (lásd Goya híres festményét). Az ész gyanúba keveredett, amit később csak felerősített a kommunizmus (egy lényegileg utópikus mozgalom) eszméit eltorzító államok válsága és bukása, aminek következtében a modernitás (befejezett vagy befejezetlen – lásd Jürgen Habermas híres szövegét: *A modernség: befejezetlen program*. In: *A posztmodern állapot*. Századvég Kiadó, Bp., 1993) projektje már olyan szinten sérült és kimerült, hogy csak problémásan lehetett a keretén belül meghatározni, hogy éppen mi történik, mi van. Ezzel lépett be az európai ember az utániség korába, a posztmodern korba, ami, ha jól meggondoljuk, különös állapot, egyfajta senkiföldje, hiszen valami után létezni és csak az által meghatározódni, azt jelenti, hogy képtelenek vagyunk kihordani saját lényegiségünk, saját megnevezésünk szubsztrátumát, mint lemondani a jövőről.

Mi lenne más ez, mint utópiák nélkül létezni?

Azt is gondolhatnánk, hogy ezáltal egyfajta betöltetlen űr keletkezett az európai kultúrában. Azonban szellemtörténeti krízis mellett, vele párhuzamosan egy másik nagy léptékű változás is zajlott, egy hatalmas technológiai-gazdasági átalakulás. Ez először a „posztindusztriális” megnevezést kényszerítette ki, majd miután ez a kifejezés is problémásnak bizonyult, hiszen a technológiai változás nem egy átmeneti állapotnak, hanem egy intenzifikálódó valóságnak bizonyult, jött létre a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben az „információs társadalom” megnevezés. Amit akár az utolsó utópiának is nevezhetünk.

Veszélyes ilyen nagy léptekben átgyalogolni a történelmen, hiszen könnyen semmitmondóvá válhat a gondolatmenet, ahogy az értelmezés sarokkövei is félrevezetőnek bizonyulhatnak. Mégis, ha rekapitulálni akarnám az eddig elmondottakat, azt mondhatom, hogy a különböző korszakok utópikus karakterét vizsgálva felvázolható egy a modernitással kezdődő folyamat, amelynek fontos állomása a posztmodernitás, míg végalakzata az, amit információs társadalomnak nevezünk. Különben érdekes megfigyelni azt a hangsúlyeltolódást, ami a posztmodern kifejezéssel történt az elmúlt évtizedekben. Míg még a kilencvenes években is egy virulens kifejezésről volt szó, addig mára beszűkült a szó érvényessége és alkalmazhatósága, az előző szá-

zad válságkultúrájára adott reakció egyik jelzőjévé változott, amin, úgy tűnik, kezdett túllépni a történelem.

Az „információs társadalom” kifejezésnek szintén érdekes a története. Az utópikus jelleg már kezdetektől fogva része volt a kifejezést övező diskurzusoknak. Az egyetemes kommunikálhatóság, a tudás hozzáférhetősége, a demokratikus viták kiterjesztése, a különböző társadalmi és kulturális korlátok felszámolása, a kényszerítő társadalmi kötelmekről való megszabadulás, az emberi szabadság növekedése – mind-mind olyan eszme, amely a kezdet technológiai optimizmusából táplálkozott. Mintha az emberiség legégetőbb problémáinak megoldása valóban a megfelelő technológia kiválasztásán és alkalmazásán múlna, és nem a nehezen megfogható antropológiai állandókkal való viaskodás határozná meg és alakítaná az emberi történelem fordulóit. Mindenestre úgy látszik, a gyorsulás hamar túllépett a kezdeti reménykedéseken, ma már egyre kevesebbet hallunk és olvasunk a technológiák általi megváltás előnyeiről, a krízis pedig újra felütötte a fejét, de most már a technológiák használatával kapcsolatosan. Ez a krízis azonban már nem valaminek a hiányaként jelentkezik, hanem a „túl sok” problémájaként formalizálható. Túl sok lett a tudásból, a kommunikációból, a vitákból, a közelségből – de erről később még részletesebben kell szólnunk. Az azonban már most kijelenthető, hogy ehhez az új helyzethez való viszonyulásban valamiképpen az információs társadalom utópikus energiája is elhasználódott, de talán akkor fogalmazzunk a legpontosabban, ha azt mondjuk, inflálódott. Túl sok lett belőle is. Úgy látszik, az eddigi utolsó utópia, ez a technofil jellegű utópia véget ért, de úgy, hogy közben beteljesítette önmagát, mindenütt jelenvalóvá lett. Elsősorban az utópia kifejezés etimológiájának az értelmében. Hiszen az utópia görög szava tulajdonképpen nem-helyet – a „nem” (ou) és „föld/hely” (toposz) szavakból – jelent. Ebből a gondolati láncból pedig levezethető központi kijelentésem, miszerint: azért fogyatkoztak meg mára az utópiák, mert már beléptünk az utópiák, a nem-helyek világába.

Innen vissza kell lépnem kezdeti diagnózisom talajára. A szövegem elején az idő felgyűrődéséről beszéltem, a jelen elárasztásáról. Nem véletlenek ezek az időmetaforák, hiszen korunk alapvető tapasztalata az idővel kapcsolatos. Na meg a térrel, tehető rögtön hozzá, ahogy egyik áthajlik a másikba, az idő a térbe, a tér az időbe, és meghatározza egymást, olyan mélyen, hogy bármelyikről kezdünk beszélni, egyből a másiknál kötünk ki. A fizika alapvető felfedezéséről van itt szó, ami most a társadalmi tapasztalatok terén is kamatoztatható. De azt is lehet mondani, hogy e tapasztalat mögött egyetlen tényyszerűség van csupán, az, hogy egyre inkább a digitális világ polgárává kezdünk válni, és ebből az ott-létből, az egyre masszívabb ott-tartózkodásból fakad az idővel és a térrel kapcsolatos tapasztalatunk, ahogy az összes problémánk is, sőt még a megváltásunkról alkotott képzeleteinket is onnan kezdjük meríteni. Egyetlen tapasztalatról van tehát szó, a digitalizáció, a digitalizációból fakadó virtualizáció és az ehhez kapcsolódó felgyorsulás tapasztalatáról. Ezt a tapasztalatot kell a következőkben kibontani.

Milyen ideje és tere van a digitális világnak? – tehető fel a kérdés. A digitális világban időre és térre az összezsugorodás, a felaprózódás, a széttöröttség, a diszkontinuitás állapotában találhatunk rá. Használhatnám a ki-zökkentség kifejezést is, de akkor fel kellene tudnom mutatni azt az életvi-

lágbeli összefüggést, ahol az idő még a saját medrében telik, a tér pedig háboríthatatlanul biztosít helyet a dolgoknak és eseményeknek. Valószínű, embernek lenni nem jelent mást, mint folyamatosan kizökkenteni a teret és az időt. De mennyire? – és itt mintha ezen állna az egész. A mértéktelenségen, egyfajta elszabadultságon, ami nem egy kívülről ránk erőltetett kényszer következménye, hiszen azt valójában a részvételünk váltja ki, egy olyan valóságban, aminek a törvényszerűségeire mintha még nem lennénk felkészülve.

Milyen törvényszerűségekről van szó? Csak néhányat sorolnék fel ezek közül, viszonylag esetlegesen.

A digitális világban minden másolhatóvá, ezáltal végtelenül megsokszorozható válik. Nemcsak másolhatóak a dolgok, hanem el is érhetjük őket, gyakran minden várakozás nélkül. Hogy hozzáférjünk ehhez az exponenciálisan végtelen sokasághoz, nem kell testi mivoltunkban jelen lennünk, elég a távjelenlétünk. Ahogy Paul Virilio is mondja: „az ember többé nem a jelenben él, hanem a világban való távjelenlétben”. És ami még fontos, hogy ez a távjelenlét, ahonnan a sokaság elérhetővé válik, egyetlen, bárhol elérhető és használható felületen, interfészen nyílik meg számunkra.

Világos, a bőségnek és a hozzáférhetőségnek ezzel a gazdagságával még sohasem volt dolgunk. Nem csoda, hogy azt érezzük, túllép rajtunk az egész.

Időzzünk még el a jelennél. Nem is olyan egyszerű feladat ez. Hiszen tudjuk, a digitális világban ez az elidőzés válik egyre nehezebben kivitelezhető magatartássá. Gyakorlatilag azért, mert a jelen a „mindent azonnal” imperatívuszának a nyomása alatt áll. A digitális világ ugyanis meg tud ajándékozni az elérhetőségnek ezzel az illúziójával. Ennek azonban ára van. Hiszen nem tudunk mindent befogadni, legfeljebb a nagyon is véges figyelmünket próbáljuk meg megosztani, felaprózni. A jelen ezért ebben a megosztott, szétkapkodott, folyamatosan előre úzótt-hajtott figyelemben adódik. Nincs már időnk a jelenbe belefeledkezni, hiszen a belefeledkezés valami mástól, valami ugyanannyira aktuálistól foszt meg bennünket. De nem is vagyunk képesek már a belefeledkezésre. Nem elég izgalmas az. A figyelmünk kéri az újabb és újabb információt, mert már csak arra tud reagálni, a feltűnésre magára. Annak az intenzitása tudja kitölteni a figyelmet magát. És ha lanyhul ez az intenzitás, egyből kiesünk a figyelésből, és valami új, eddig sohasem látott információ nyomába indulunk. Amit könnyen el tudunk érni digitális eszközeinken. Hiszen az új piac, ami körülvesz minket, mire másra, mint az új hiánycikkre, az emberi figyelemre próbál irányulni. Azt kell megszereznie magának. Ezért bombáz környezetünk folyamatosan érdekesebbnél érdekesebb, kirívóbbnál kirívóbb üzenetekkel bennünket. Ami egyfajta függőséget is kivált belőlünk. Hiszen nemcsak el vagyunk árasztva információkkal, hanem már nem is tudunk nélkülük létezni. A folyamatos behálózottság és az állandó információk általi stimuláltság állapota nélkül szürkébbnek és üresebbnek érzékeljük a valóságot. Rendesen meg kell küszködjünk magunkkal, hogy át tudjunk állni, mondjuk, egy hét mobilnet-nélküliségre. Ha egyáltalán adódik ilyen lehetőség még számunkra.

A jelent, a jelenlétet ennyiben az azonnaliság váltja fel. Az azonnaliság üldözése. Aminek egyik következménye a jövő perspektívájának a beszűkülése, akár kiiktatódása. Hiszen nincs időnk a jelenbe belefeledkezni, hogy a jelen perspektívájából és a múltra visszatekintve fogalmazzuk meg a jövővel kapcsolatos vágyainkat, terveinket. A huszadik században felszámolódtak a

nagy, emancipatorikus és legitimáló történetek. Legalábbis Jean-François Lyotard a poszmodernt a nagy elbeszélésekkel kapcsolatos bizalmatlanságként határozza meg. Manapság azonban a mikronarratíváink is problémássá váltak. Nincs időnk megfogalmazni azokat, nincs figyelmünk végigkövetni őket. Az azonnaliságban kell részt vennünk.

De mi van a térrel, mi történt a helyeinkkel ebben a világban?

A kizökkenő idővel párhuzamosan ugyanis a hely is kizökölt magából. Az otthontalanság, de pontosabb, ha azt mondom, a mindenütt jelenvalóság kezdett általános, globális tapasztalattá válni. Egyfajta globális, mediátikus tér kezdi átvenni a találkozások, a tapasztalások, a részvételek terének a helyét. Még nem a virtuális valóság, hiszen egyelőre olyan virtuális valóság, ami képes lenne teljesen beszippantani a létezésünket, még nem áll a rendelkezésünkre. Ezt helyettesítve, megelőlegezve, egyfajta kiterjesztett valóságban (augmented reality) élünk, hiszen az konstruálódik telefonjainkon, tabletjeinken, és ütközik össze fizikai valónkkal, helyi érdekeinkkel, problémáinkkal. Persze maga a kiterjesztés az egyfajta elemi, kulturális igény, hiszen már akkor, amikor egy könyvet olvasunk, tulajdonképpen egy kiterjesztett valóságban tartózkodunk. A probléma onnan kezdődik, amikor a kiterjesztés a helyek elsekélyesedéséhez, kiürüléséhez vezet. Amikor a valós a szimbolikus egyfajta függelékeként kezd csak létezni – hogy Jacques Lacan pszichoanalitikus indíttatású nyelvét használjam. Amikor nincs visszacsatolás, amikor nem kerül sor a saját hely gazdagítására, mert nincs erre feldolgozó kapacitás, nincs elég idő.

Virtuális áruház, Facebook-oldal, stratégiai játék chatszobája, kommentfal – és lehetne még sorolni azokat a virtuális helyeket, amelyek egyre jobban átveszik az uralmat a valóságos helyeink fölött. Mivel bárhol és bármikor elérhetőek, egyre gyakrabban keressük fel őket, újabb és újabb ingereket remélve. Lassan nincs olyan hely, nincs olyan jelenlét, amit nem zökkentene ki a virtuális terekbe való gyors átkapcsolás, az ide-oda ugrálás. Azonban jó kérdés, hogy még nevezhetők-e helyeknek ezek a képződmények. Vagy sokkal inkább használható velük kapcsolatosan Marc Augé francia antropológus „nem-helyek” terminusa. Augé az antropológiai helyek sajátosságaként emeli ki, hogy azokra elsősorban az identitás, a viszonyok, a történetiség helyeiként tekintünk. A tér – folytatja Augé a gondolatot –, mely sem identitást, sem viszonyokat, sem pedig történetiséget nem implikál, nem-helyet hoz létre. Ő a repülőtereket, benzinkutakat, bevásárlóközpontokat, átmeneti szállásokat hozza fel példának. Boldog korok és utópiák! Véleményem szerint ezekhez a helyekhez hasonlóan a virtualitás színterei szintén nem-helyeknek tekinthetők, hiszen csak erős megszorításokkal lehet velük kapcsolatosan identitásról, viszonyokról, történetiségről beszélni. Facebook-névjegy mint identitás, Facebook-ismerősök mint viszonyok, idővonal mint történetiség – azt hiszem, világosan érződik ezeknek a párhuzamoknak a mélyeséges problematikussága. Mindenesetre kijelenthető: a nem-helyek egyre mélyebben kezdenek a világunk részeivé válni. Ugyanis valami sokkal alapvetőbbel ajándékoznak meg, mint a lassú elidőzést, a komplex meg tapasztalást kérő helyeink. A potenciálisan végtelen sokaság, az azonnaliság, a részesülés illúziójával.

Vannak szerzők, akik egyenesen digitális világpusztításról beszélnek ezzel kapcsolatosan. Én talán nem fogalmaznék ennyire radikálisan. Azonban

az valóban látszik, hogy valami eddig nem tapasztalt, nem lokalizálható tört be a világunkba, amit sehogy sem tudunk uralni, keretek közé szorítani. A jövő monstrositása – hogy Jacques Derrida egyik korai megfogalmazását parafrazáljam. A jelenbe betörő jövő az, ami magába szívta utópiáinkat, világjobbító szándékainkat. Hiszen a jövő az, amiből az ember leginkább kimarad.

A jelen tapasztalatai arra figyelmeztetnek, hogy mind az elképzelt, mind az elképzelhetetlen valóságossá tud válni. A jövő legalábbis úgy mutatkozik meg, mint ami képes kikezdeni és felszámolni azt, amire az egész eddigi emberi civilizáció, kultúra épült, amiről eddig szólt, amit épített, művelt: magát az emberit, a humánumot. Hiszen mi lehetne ennek a digitális világnak a mása, inverze, feljavított változata? Ebben a világban csak az ember az, ami feljavításra szorul. Ő nem tud együtt haladni ezzel a gyorsulással, ezzel a sokasodással. Az analóg ember nézi a digitális kor furcsaságait, s látva a hatalmas változásokat, egyre ósdibbnak, ócskábbnak érzi magát. Ezért nem jut eszébe más, mint hogy magát kellene megváltoztatnia, fel kellene tünngolnia adottságait, jobb hardverre és jobb szoftverekre kellene szert tennie, mielőtt végleg elavul, és a történelem szemétdombjára kerül. Egyedisége genetikai másolási hibának tűnik, személyisége, szabadsága pedig a mélyben dolgozó uralhatatlan erők elé vont paravánnak. Világosan látja: csak egy számítógép tud megfelelni az általa előidézett hatalmas változásnak. Egy mesterséges intelligencia. Ezért gondolom azt, hogyha lesz még következő utópia, ha megszületik az – és vannak erre utaló jelek bőségesen –, annak az alanya már nem az ember lesz.

